

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ ЯК АСНОЎНЫЯ АЦЭНАЧНЫЯ АДЗІНКІ Ў МАСТАЦКІМ КАНТЭСЦЕ ПІСЬМЕННІКАЎ БЕРАСЦЕЙШЧЫНЫ

Кучарэнка Аляксандра Сяргееўна

УА «Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»

Значную ролю ў мастацкім кантэксце, вядома, адыгрываюць ацэначныя фразеалагізмы. Яны з’яўляюцца багатай скарбонкай нашага народа, лютэркам душы кожнага чалавека. І якраз ў гэтым лютэрку можна разгледзець самыя розныя пачуцці, настрой, стан персанажа, яго суб’ектыўныя адносіны да чаго-ці каго-небудзь. Як адзначае Л. І. Яўдошына, “іманентнай уласцівасцю пераважнай большасці фразеалагічных адзінак з’яўляецца характарыстычнасць, бо ўстойлівы выраз звычайна не проста намінуе, а і ацэньвае” [1, с. 43].

Варта адзначыць, што фразеалагізмы – гэта своеасаблівыя моўныя адзінкі, якія істотна адрозніваюцца ад слоў. Хоць, як і словы, яны валодаюць лексічным значэннем, якое ў фразеалагізмах больш ацэначнае і экспрэсіўнае, але не адносяцца да пэўных часцін мовы. Паводле значэння і сінтаксічнай ролі “фраземы адпавядаюць часцінам мовы, суадносяцца з імі” [2, с. 70].

У творах пісьменнікаў Берасцейшчыны вылучаюцца фразеалагічныя адзінкі рознай часцінамоўнай прыналежнасці. Дзеяслоўныя фразеалагізмы належаць да найбольш ужывальных. Такім фраземам уласціва функцыя якаснай характарыстыкі персанажа або прадмета.

Выразна перадаюць ацэначнасць дзеяслоўныя фразеалагізмы, што абазначаюць стан чалавека: *кляваць носам, збіцца з ног, рваць на сабе валасы, выць воўкам*. Іх можна вылучыць у наступных кантэкстах: *Потым пагоркі паплылі навольней, накрысе пачалі мы кляваць носам, і ў вёсцы, што стаіць на рацэ Бярозе, разбудзіць нас, мне здаецца, было нялёгка* [3, с. 112]. *Збіўся з ног, абабег усе закуткі і завуголлі, а сабачку не знайшоў* [4, с. 111]. *Гаўрыла Трафімчык, атрымаўшы святое пісьмо з “картачкай”, навёў сябе спакойна, з належнай мужчынскай годнасцю – не бушаваў, не рваў на сабе валасы* [4, с. 335]. Яны дапамагаюць дакладна зразумець настрой героя, пачуцці, якія ў гэты час перажывае ён у творы. Так, у рамане “Камень з гары” У. Дамашэвіча фразеалагізм **выць воўкам** яскрава перадае душэўны стан дзяўчыны. Яе, як маладога спецыяліста, пасля заканчэння інстытута накіравалі на працу ў адзін з глухіх раёнаў, які быў разбураны ў вайну: *Было цяжка, хацелася часам выць воўкам, думалася некуды ўцячы. Але што! Спецыялістаў з дыпламамі – лічаныя людзі, ніхто не збіраўся адпускаяць* [5, с. 53]. Фразеалагічная адзінка, якая ўжыта ў мастацкім творы, не толькі раскрывае сваё слоўнікавае значэнне

‘горка скардзіцца на якія-небудзь нягоды, пакуты’ [6, т. 1, с. 266], але і адлюстроўвае псіхалагічную характарыстыку персанажа: перадае перажыванні, душэўны боль маладога спецыяліста, якому трэба было спраўляцца з цяжкасцямі.

Ацэнчанасцю валодаюць і такія дзеяслоўныя фразеалагічныя адзінкі, як **намазоліць вочы, цягнуць жылы, нос садзіць, лынды біць, задраць нос**: *Кожны шукаў таго, чаго хацеў. Намазоліў толькі ўсім вочы нейкі яшчэ не стары барадач з маладою, але, няйначай, бывалаю кабетай* [5, с. 143]. Маскалевіч: – *Потым даведаемся. Ці хочаш зараз?* Жывіца: – *Калі ведаеш, дык не цягни жылы, кажы!* [5, с. 146]. Ён-то ўсюды ездзіць, усюды свой **нос садзіць**, усё ведае, а як напіша – няма чаго чытаць. *Нецікава, бяззуба* [5, с. 252]. – *Разбірайцеся тут самі, – сказаў адзін. – Некалі нам лынды біць, – сказаў другі* [4, с. 378]. Яны даюць неадабральную характарыстыку дзеянню, паводзін персанажаў, дамагаюць раскрыць вобраз адмоўнага героя. Як заўважана, шмат такіх фразеалагізмаў сустракаецца у творах У. Дамашэвіча. Так, напрыклад, у яго рамане “Камень з гары” фразема **задраць нос** валодае неадабральнай ацэнкай. Сам кантэкст раскрывае слоўнікавае значэнне фразеалагізма ‘*вельмі важнічаць, зазнавацца, фанабэрыцца*’ [6, т. 1, с. 388]: – *Ты пачаў убірацца ў сілу, ты стаў выглядаць чалавекам, цябе сталі пахваляваць як маладога пісьменніка – і ты яшчэ болей задраў нос, рашыў, што табе ўсё можна, – прапаў для сям’і зусім* [5, с. 307]. У творы распаўядаецца пра чалавека, які працаваў рэдактарам і вельмі хацеў стаць пісьменнікам. А калі ў яго гэта пачало атрымлівацца пісаць творы, то пачаў зазнавацца. Вылучаныя фраземы не толькі поўна раскрываюць сваё значэнне ў прыведзеных кантэкстах, але і даюць яркую неадабральную ацэнку персанажам.

Да ліку фразем з негатыўнай ацэнкай можна таксама аднесці **зубы сушыць, мянціць языкамі**. Характар ацэнкі ўстойлівых адзінак выразна выяўляецца ў наступных кантэкстах: – *Ляцяць, як шалёныя, – бурчэў ён, – зубы сушаць. Праз дзень у Гародні будуць, а што толку?* [3, с. 118]. – *Ад зайздрасці, – гаварыў ён. – Ім да яе як да неба, таму і менцяць языкамі* [7, с. 158]. У другім кантэксте даецца ацэнка паводзін дзяўчат, якія зайздросцілі настаўніцы Марыі Віктараўне і распускалі розныя плёткі пра яе, тым самым не з лепшага боку сябе паказваючы.

Яркую ацэнку дзеяння перадаюць і фразеалагічныя адзінкі руху **паказаць нос, як скрозь зямлю праваліцца**. Іх можна выдзеліць у такіх кантэкстах: – *Як мяне няма – і іх няма. А варта мне толькі паказаць нос – як і яны тут* [5, с. 194]. *Прышлі і здзівіліся яшчэ больш: у астылай хаце не раскідана, не ўкрадзена, а Дусі нідзе няма – як скрозь зямлю правалілася* [4, с. 21]. Фраземы не толькі ацэньваюць дзеянні, але і характарызуюць асобу, якая стварае гэтыя дзеянні.

Ацэзначнай функцыяй у творах пісьменнікаў Берасцейшчыны валодаюць і прыслоўныя фраземы. Такія фразеалагізмы характарызуюць не асобу, а яе дзеянні, праз якія потым і ацэньваецца сама асоба.

Ацэзначнасць маюць такія прыслоўныя фразеалагізмы, як *душа ў душу, як дзве кроплі вады, як агню, па вушы, па горла, кот наплакаў, гады ў рады*: *Тады ён прасядзеў з ёю вечар у скверыку каля акадэміі і адчуў, што ў яго душы ёсць нешта вельмі блізкае да яе – як бы яны сваякі ці вельмі даўно знаёмыя, толькі доўга не бачыліся і вось спаткаліся, пагаварылі душа ў душу – і адразу стала лягчэй* [5, с. 13]. *Ён успомніў тое вяселле, на якім сядзеў побач з дзедам, успомніў словы Міколы: “Падобныя, як дзве кроплі вады, толькі адна кропля маладая, а другая старая...”* [3, с. 96]. *Зноў дзевядзецца лезці ў даўгі. Драгуну не прывыкаць, а Вера баіцца іх, як агню* [5, с. 222]. *Дапусцім, рукапіс на графіку планаваўся на гэты месяц, але, узяўшыся за работу, рэдактар убачыў, што заграз па вушы: рукапіс намнога старэйшы, чым ён лічыў* [5, с. 236]. – *Ды нямала, – уздыхнуў Мацак. – Работы тут па горла. Але ж гэта гістарычны помнік* [7, с. 199]. Яны даюць якасную і колькасную ацэнку прадметам, дзеянням, характарызуюць стан персанажаў. Так, у аповесці В. Гардзея “Па Сеньку і шапка” фразеалагічная адзінка *кот наплакаў* перадае колькасную ацэнку прадмета і іранічнае стаўленне да яго: *На суседавым панадворку тое работы ўжо засталася – кот наплакаў* [4, с. 394]. Адмоўная ацэнка ўласціва фраземе *гады ў рады*, што ўжываецца ў такім кантэксце: *Ён наогул мала выходзіць на людзі, а калі гады ў рады паказваецца са сваёй развалюхі, дык глядзяць на яго, як на якое дзіва* [4, с. 39].

Яркай ацэзначнасцю валодаюць фраземы, што даюць якасную характарыстыку дзеянням персанажа: – *Лежань, падымайся! Спіць як пшаніцу прадаўшы. У горад пара ехаць* [8, с. 196]. – *Але скажы, які калектыў мацнейшы: той, дзе ўсе думваюць на адзін капыл, праўдзівей, не думваюць, а толькі выконваюць чужую волю* [5, с. 172]. – *Уга, які вырас. – Кавалер! – Расце, як на лес глядзячы, – цешыцца мама* [4, с. 48]. У прыведзеных кантэкстах, як можна заўважыць, добра раскрываецца стан персанажаў і выяўляецца слоўнікавае значэнне фразеалагізмаў ‘*вельмі моцна*’ [9, т. 2, с. 242], ‘*вельмі падобна, аднолькава*’ [6, т. 1, с. 557], ‘*вельмі хутка і значна па вышыні*’ [6, т. 1, с. 304]. У апошнім кантэксце фразема *як на лес глядзячы* выступае ключавым кампанентам у апісанні хлопчыка Слаўкі, падкрэслівае, наколькі ён хутка расце.

Рэзка адмоўную ацэнку мае фразема *як сабак у вёсцы*, напрыклад, у такім кантэксце: – *Ну дык пойдзем па ваўкоў ці не пойдзем? – зноў пачуўся Міколаў голас. – Тут ваўкоў, кажуць, як сабак у вёсцы, нават болей* [3, с. 67]. Тут выразна раскрываецца і значэнне фразеалагізма ‘*вельмі многа*’ [9, т. 2, с. 350].

Ацэначнасцю валодаюць і прыметнікавыя фразеалагізмы, якія характарызуюць асобу ці прадмет або раскрываюць стан асобы.

Якасную характарыстыку даюць персанажам прыметнікавыя фраземы **як без рук, гол як сакол, адна скура ды косці**: – Дзякуй за клопат, – сказаў Мацкевіч, адчуваючы нейкую няёмкасць. – Я без вас **як без рук** [3, с. 12]. – Хочаш ты мець сумленне, то будзеш гол як сакол. Скажуць: то і будзь сыты сваім сумленнем [5, с. 136]. Так, у рамане У. Дамашэвіча “Камень з гары” фразема **адна скура ды косці** характарызуе знешні выгляд персанажа: *Першую чарку выпіла нават бабка, якая ўжо ледзь хадзіла па хаце – бледная, як цень, адна скура ды косці* [5, с. 30]. З прыведзенага кантэксту відаць, што ўжыты пісьменнікам фразеалагізм не толькі раскрывае слоўнікавае значэнне ‘вельмі худы, змарнелы’ [9, т. 2, с. 407], але і дэталізуе, робіць больш падрабязным апісанне літаратурнага героя.

Прыметнікавыя фразеалагічныя адзінкі могуць характарызаваць і ўнутраны стан асобы: *Слаўка стаяў за рагом хаты **ні жывы ні мёртвы**. Ён баяўся варухнуцца, баяўся кашлянуць, а холад пачаў ужо забірацца яму пад паліто, і ногі ў валёнках пачалі мерзнуць* [4, с. 113]. *Вера ад радасці была **на сёмым небе**. Яна размалывала ўсё ў такія ружовыя фарбы, што ў Драгуна ажно мігцела ў вачах* [5, с. 217]. Згаданыя ў кантэкстах устойлівыя выразы не толькі выразна перадаюць пачуцці персанажаў, але і дапамагаюць зразумець, у якім стане яны знаходзяцца. Напрыклад, у апавесці “Дом з блакітнымі аканіцамі” В. Гардзея выкарыстаў фразеалагізм **ні жывы ні мёртвы** дзеля таго, каб падрабязней раскрыць самую сітуацыю, у якой знаходзіцца Слаўка, паказаць, як ён спалохаўся, калі з-за хаты ўбачыў: сусед Інго Мэгусь рознымі спосабамі стараецца забіць яго любімага сабаку Курашчупа. У гэтай крытычнай сітуацыі Слаўка нават не ведаў, як сябе паводзіць. Яго перапаўнялі пачуцці, страх як за сабаку, так і за сябе. Ён баяўся, што ў гэты момант яго можа заўважыць Інго. Дзякуючы названым фраземам чытач можа адчуць стан герояў, даць ацэнку персанажам, іх дзеянням.

Прыметнікавыя фразеалагізмы могуць таксама даваць і адабральную характарыстыку героям. Гэта можна заўважыць у наступным кантэксте: – *На сябе паглядзіце, – гаварыла яна, – толькі пра адно: шмоткі ды грошы. Вунь ажно з твару з’ехалі ад сквапнасці. А Зойка **кроў з малаком**, што ні з’есць, усё на карысць ідзе* [7, с. 215].

У маўленні персанажаў вельмі часта выкарыстоўваюцца выклікавыя фразеалагічныя адзінкі **ні пуху ні пер’я, як на бяду, і вось на табе, божа барані**. Названыя фраземы вельмі ярка характарызуюць дзеянні персанажаў, перадаюць іх перажыванні, пажаданні, пачуцці, волевыя ўленні. Напрыклад, фразеалагізм **ні пуху ні пер’я** ўжываецца як шчырае пажаданне поспеху, удачы каму-небудзь у якой-небудзь справе: *Паставіў, напаследак палюбаваўся сваімі хвацкімі паляўнічымі прыладамі,*

і заснежаныя сосны як быццам прашапталі: “Ні пуху ні пер’я табе, Сенька!” [4, с. 444], а **як на бяду** – як выказванне шкадавання ў сувязі з чым-небудзь: **Як на бяду, хлопцы, якіх прасіў Драгун прыйсці памагчы, недзе згубіліся на дарозе, і яму ўдвух з шафёрам давялося перацягваць усё на машыну і з машыны, а там яшчэ на трэці паверх** [5, с. 108]. Выказванне рашучага адмаўлення ад выказаных слоў у рамане У. Дамашэвіча “Камень з гары” перадае фразеалагічная адзінка **божа барані**: – *Кулак ты, браце, гэта точна. Не сярдуй, шчыра кажу. – Што ты, Алесь, не сярдую... **Божжа барані!** – казаў Нагорны, а сам, відаць, усё ж сердаваў* [5, с. 24], а фразема **і вось на табе** ў гэтым жа творы выражае здзіўленне: “*Тады сталі думаць, каму б аддаць пакой, і ўспомнілі Каляду (халасцяку якраз падыдзе), але дырэктар натрапіў на Драгуна – **і вось на табе** – пераязджай хоць сёння*” [5, с. 106].

Такім чынам, фразеалагічныя адзінкі ў мастацкіх творах пісьменнікаў Берасцейшчыны характарызуюць асобу, дзеянне, адлюстроўваюць унутраны і знешні стан персанажаў, перадаюць іх пачуцці, эмоцыі, адносіны да чаго-ці каго-небудзь. Таму і з’яўляюцца своеасаблівым моўным пашпартам герояў.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Яўдошына, Л. І. Слова ў мастацкім кантэксце: Манаграфія / Л. І. Яўдошына. – Брэст: БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2003. – 125 с.
2. Сучасная беларуская літаратурная мова. Лексікалогія. Фанетыка. Арфаграфія: вучэб. дапаможнік для філал. фак. пед. ін-таў / М. Ц. Кавалёва, А. К. Юрэвіч, Ф. М. Янкоўскі [і інш.]. – 2-е выд., дапрац. – Мінск: Выш. шк., 1984. – 190 с.
3. Кажадуб, А. Святы калодзеж: Апавяданні / А. Кажадуб. – Мінск: Маст. літ., 1994. – 316 с.
4. Гардзей, В. К. З мінулага не вяртаюцца: аповесці, апавяданні / В. Гардзей. – Мінск: Маст. літ., 2013. – 511 с.
5. Дамашэвіч, У. Камень з гары: Раман / У. Дамашэвіч. – Мінск: Маст. літ., 1990. – 334 с.
6. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1. А–Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.
7. Кажадуб, А. Дарога на замчышча: Аповесці / А. Кажадуб. – Мінск: Маст. літ., 1990. – 304 с.
8. Гардзей, В. Уратуй ад нячыстага: Аповесці, апавяданні / В. Гардзей. – Мінск: Маст. літ., 1992. – 367 с.

9. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 2. М–Я / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.